

The Opposition of Justice and Despotism in Sermon 216 of Nahj ul-Balaghah with Emphasis on Algirdas Julien Greimas's Semiotic Square

(Research Article)

Zahra Esfandiari¹ , Reza Aghapour^{2*} ,
Mohammad Mahdi Shahmoradi Fereidouni³

Submission Date: 11 June 2025

Revision Date: 8 August 2025

Acceptance Date: 15 September 2025

(Page 107-132)

Abstract

Sermon 216 of *Nahj ul-Balāgha* is one of the most important Alawi texts in explaining the logic of just governance and critiquing despotic mechanisms. The present study, adopting a discourse-semiotic approach and focusing on the main justice/despotism square in Greimas's model, seeks to show how "right" becomes the central signifier of political order in this sermon and how the meaning of justice is shaped in the movement from *tawāṣuṭ* to *tanāṣuṭ* and from the claim of right to the establishment of right. The findings show that justice in this sermon is not an individual virtue, but a reciprocal structure of mutual rights, the critique-acceptance of power, and the critical participation of society. Conversely, despotism does not appear only in manifest injustice, but passes through the intermediate stages of finding the right burdensome, the suspension of criticism, the spread of exaggerated praise, and the dominance of desire, until it leads to oppression, the suspension of rulings, and the collapse of social order. Moreover, Imam Ali's response to the flattery of one of his companions shows that justice in this sermon, in addition to its juridical dimension, is a linguistic and narrative act for returning the political sphere

1. M.A. Student, Department of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Mazandaran, Babolsar, Iran
2. Assistant Professor, Department of Qur'an and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Mazandaran, Babolsar, Iran
3. Associate professor, Department of Qur'an and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Mazandaran, Babolsar, Iran

*: Corresponding Author:

Email: r.aghapour@umz.ac.ir

How to cite this article: Esfandiari, Z., Aghapour, R., & Shahmoradi Fereidouni, M. M. (2025). The Opposition of Justice and Despotism in Sermon 216 of Nahj ul-Balaghah with Emphasis on Algirdas Julien Greimas's Semiotic Square. *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 13(50), 107-132. <https://doi.org/10.22084/nahj.2026.32317.3274>

from praise to counsel and from passivity to collective responsibility. Therefore, Greimas's square in this study has been employed not as a static model, but as a tool for understanding the dynamics of transition from justice to despotism and vice versa.

Keywords: Nahj ul-Balagha, Sermon 216, Political Justice, Despotism, Discourse Semiotics, Greimas's Semiotic Square.

Extended Abstract

1. Introduction

Sermon 216 of Nahj ul-Balagha is one of the most significant Alawi texts concerning the relationship between power, right, and political justice. The sermon does not treat the relation between ruler and subjects as a merely moral or individual matter; rather, it situates this relation at the very foundation of political legitimacy and social stability. Imam Ali (peace be upon him), by emphasizing mutual rights between the ruler and the people, presents a model of governance in which political power becomes meaningful only when it is placed within a reciprocal network of duties, accountability, criticism, social sincerity, and the establishment of right. In this sense, justice in Sermon 216 is not limited to personal virtue or the avoidance of explicit oppression. It is a discursive structure formed through the interrelation of right, mutual fairness, sincere counsel, cooperation, and just consultation. Conversely, despotism is not restricted to the ruler's manifest injustice; it may also appear in softer and more hidden forms, such as considering the truth burdensome, suspending criticism, promoting flattery, following personal desire, and replacing sincere advice with praise. Therefore, the present study primarily examines how the opposition between justice and despotism is organized within the deep semantic structure of Sermon 216 and how Greimas's semiotic square can reveal the intermediate and implicit layers of this opposition.

2. Theoretical framework

The theoretical framework of this study is based on discourse semiotics, particularly Algirdas Julien Greimas's semiotic square. In this approach, meaning is not produced by isolated words, but by structural and oppositional relations among signs. The semiotic square, by explaining the relations of contrariety, contradiction, and implication between two main terms and their negations, makes it possible to analyze a text not only at the level of explicit binary oppositions but also at the level of hidden and intermediate semantic positions. In this study, justice and despotism

constitute the two principal poles of the square. However, the analysis does not remain confined to this simple duality. Concepts such as non-justice, non-despotism, pseudo-justice, silence before the truth, excessive praise, political compromise, sincere counsel, and just consultation function as signs that reveal the concealed borders between justice and despotism. Accordingly, Greimas's square is not used here as a static classificatory model, but as a method for understanding the dynamic movement of the discourse from right to justice and from neglecting right to despotism.

3. Method

This research adopts a descriptive-analytical method and is based on a semiotic reading of Sermon 216. The data were extracted from the text of the sermon and its central concepts, then analyzed on three interconnected levels. The first is the juridical level, which includes concepts such as right, mutual rights, mutual fairness, and the establishment of right. The second is the socio-political level, which examines the consequences of fulfilling or violating right in society, including the balance of the signs of justice, the strengthening of religion, the social reform, the emergence of oppression, the suspension of laws, and the collapse of social order. The third is the cultural-communicative level, which analyzes the role of political speech, flattery, criticism, sincere advice, and consultation in producing or restraining despotism. In the next step, the lexical and semantic networks of justice and despotism are extracted and compared with the main and secondary terms of Greimas's semiotic square. This method makes it possible to read Sermon 216 not merely as an ethical text, but as a discursive event concerning the relation between language, power, and collective responsibility.

4. Conclusion

The findings indicate that, in Sermon 216, "right" functions as the central signifier of political order, and justice emerges through the movement of right from the level of verbal description to the level of mutual fairness. In other words, justice is realized when right passes beyond claim and expression and becomes embodied in reciprocal fairness, the accountability of power, the responsibility of the people, and social cooperation for establishing right. From this viewpoint, justice in Imam Ali's thought is not an isolated individual virtue, but a reciprocal and participatory system that makes both ruler and subjects responsible before right. Despotism, on the other hand, is a gradual process that begins with the soft negation of justice: when listening to the truth becomes burdensome, criticism is replaced by

flattery, desire dominates law, and the relationship between ruler and people is reduced from sincere counsel to praise and political caution. Thus, Greimas's semiotic square shows that between justice and despotism there are dangerous intermediate states which may seem compatible with political order on the surface, while in their deep structure they prepare the ground for oppression and collapse. The most important contribution of this study is that Sermon 216 can be understood as a discursive model for criticizing power and reconstructing political responsibility in a religious society. This model connects justice with right, truthful speech, just consultation, mutual accountability, and the rejection of a culture of flattery.

References [In Persian]

- Sharif al-Radi, Muhammad ibn al-Husayn. (1378 Sh.). *Nahj al-Balaghah*. Translated by Seyyed Ja'far Shahidi. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
- Pouya, M., & Deyvsalar, F. (1398 Sh.). An analysis of the optative particle "Layt" in the Holy Qur'an from the perspective of the semantic square and discourse aesthetics. *National Conference on Linguistic Criticism of Contemporary Persian Translations of the Holy Qur'an*, 27-53.
- Ja'fari, M. T. (n.d.). *Translation and Interpretation of Nahj al-Balaghah*. Tehran: Office for the Publication of Islamic Culture.
- Ja'fari, M. M. (1380 Sh.). *A Ray from Nahj al-Balaghah*. Tehran: Printing and Publishing Organization.
- Khansari, M. (1375 Sh.). *Formal Logic*. Tehran: Agah.
- Dashti, M. (1388 Sh.). *Al-Mu'jam al-Mufahras li Alfaz Nahj al-Balaghah*. Qom: Amir al-Mu'minin Cultural Research Institute.
- Sobhani Yamchi, M. (1399 Sh.). Recognition of the main obstacles to the implementation of justice in Alawi government from the perspective of Nahj al-Balaghah. *Journal of Nahj al-Balaghah Studies*, 8, 41-58. <https://doi.org/10.22084/nahj.2020.20374.2378>
- Sha'iri, H. R. (1381 Sh.). *Foundations of Modern Semantics*. Tehran: SAMT.
- Sarfi, Z., & Pourkavian, Z. (1401 Sh.). Individual justice in Imam Ali's letters to officials in Nahj al-Balaghah. *Alawi Research Journal*, 1, 31-58. <https://doi.org/10.30465/alavi.2022.7948>
- Abbasi, A. (1399 Sh.). Discourse semiotics of "wealth and poverty" in Alawi narrations based on Greimas's semiotic square. *International Foundation of Nahj al-Balaghah*, 1, 145-172.
- Alizadeh, O. (1360 Sh.). *Words of Nahj al-Balaghah*. Iran: Shafaq Press.

- Qarashi, A. A. (1377 Sh.). *Mufradat Nahj al-Balaghah*. Tehran: Qiblah Cultural Publishing Center.
- Feyz al-Islam, A. N. (1368 Sh.). *Translation and Commentary of Nahj al-Balaghah*. Tehran: Faqih Printing and Publishing Organization.
- Guiraud, P. (1380 Sh.). *Semiotics*. Translated by Muhammad Nabavi. Tehran: Agah.
- Majlisi, Muhammad Baqir ibn Muhammad Taqi. (1367 Sh.). *Commentary on Nahj al-Balaghah: Extracted Commentary from Bihar al-Anwar*. Tehran: Printing and Publishing Organization.
- Moradi, F., & Ajilian Mafoq, M. M. (1402 Sh.). The semiotic square and its application in the structural semantics of the Qur'an. *Qur'anic Linguistic Studies*, 1, 1-20. <https://doi.org/10.22108/NRGS.2023.133774.1784>
- Makarem Shirazi, N. (1386 Sh.). *The Message of Imam Amir al-Mu'minin*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Mirzaei, A. A. (1388 Sh.). *Nahj al-Balaghah*. Qom: Asr-e Ghaybat.
- Norouzi, M., & Eskandari Khoshgoo, M. (1402 Sh.). A comparative study of the concept of justice in Nahj al-Balaghah and the international human rights system. *Journal of Nahj al-Balaghah Studies*, 11(44), 1-23. <https://doi.org/10.22084/nahj.2024.28503.2985>
- Valavi, A. M., & Beyk, H. (1395 Sh.). The discursive formation of Sermon 216 of Nahj al-Balaghah: Reproduction of the theory of survival and decline of governance from Imam Ali's perspective. *Political Science Research Journal*, 44, 205-234.

References [In Arabic]

- Ibn Manzur, Muhammad ibn Mukarram. (1414 A.H.). *Lisan al-'Arab*. Beirut: Dar Sader.
- Ibn Abi al-Hadid, Abd al-Hamid ibn Hibat Allah. (1404 A.H.). *Sharh Nahj al-Balaghah*. Qom: Maktabat Ayatollah al-'Uzma al-Mar'ashi al-Najafi.
- Bahrani, Ibn Maytham. (1366 Sh.). *Ikhtiyar Misbah al-Salikin: Sharh Nahj al-Balaghah al-Wasit*. Mashhad: Islamic Research Foundation.
- Bayhaqi Nishaburi Kaydari, Muhammad ibn Husayn. (1374 Sh.). *Hada'iq al-Haqa'iq fi Sharh Nahj al-Balaghah*. Qom: Nahj al-Balaghah Foundation.
- Tamimi, Arkan. (1429 A.H.). *Safwat Shuruh Nahj al-Balaghah*. Qom: I'tisam.
- Juhaf, Yahya ibn Ibrahim. (1381 Sh.). *Irshad al-Mu'minin ila Ma'rifat Nahj al-Balaghah al-Mubin*. Qom: Dalil-e Ma.
- Dakhil, Ali Muhammad Ali. (1365 Sh.). *Sharh Nahj al-Balaghah*. Beirut: Dar al-Murtada.
- Donboli Khuei, Ibrahim ibn Husayn. (1281 Sh.). *Al-Durrat al-Najafiyyah fi Sharh Nahj al-Balaghah al-Haydariyyah*. Iran: n.p.

- Sarkhasi Nishaburi, Ali ibn Naser. (1415 A.H.). *A'lam Nahj al-Balaghah*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Sharqi, Muhammad Ali. (1366 Sh.). *Qamus Nahj al-Balaghah*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islami.
- Subhi Salih. (1374 Sh.). *Nahj al-Balaghah*. Qom: Markaz al-Buhuth al-Islamiyyah.
- Sufi Tabrizi, Mulla Abd al-Baqi. (1378 Sh.). *Minhaj al-Wilayah fi Sharh Nahj al-Balaghah*. Tehran: Ayeneh Mirath.
- Abduh, Muhammad. (n.d.). *Sharh Nahj al-Balaghah*. Cairo: Matba'at al-Istiqamah.
- Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub. (1411 A.H.). *Rawdat al-Kafi*. Beirut: Dar al-Ta'aruf li al-Matbu'at.
- Mughniyah, Muhammad Jawad. (1358 Sh.). *Fi Zilal Nahj al-Balaghah*. Beirut: Dar al-'Ilm lil-Malayin.
- Mousavi, Abbas Ali. (1418 A.H.). *Sharh Nahj al-Balaghah*. Beirut: Dar al-Rasul al-Akram.
- Naqavi Qaeni, Muhammad Taqi. (1386 Sh.). *Miftah al-Sa'adah fi Sharh Nahj al-Balaghah*. Tehran: Qaen.
- Navab Lahiji, Muhammad Baqir ibn Mahmud. (n.d.). *Sharh Nahj al-Balaghah*. Tehran: Akhavan Ketabchi.
- Hashemi Khoei, Mirza Habib Allah. (1400 A.H.). *Minhaj al-Bara'ah fi Sharh Nahj al-Balaghah*. Tehran: Al-Maktabah al-Islamiyyah.

References [In English]

- Greimas, A. J. (1983). *Structural Semantics*. Lincoln: Nebraska University Press.
- Greimas, A. J., & Courtés, J. (1982). *Semiotics and Language: An Analytical Dictionary* (L. Crist, D. Patte, J. Lee, E. McMahon II, G. Phillips, & M. Rengstorf, Trans.). Bloomington: Indiana University Press.
- Hebert, L. (2001). *Tools for Text and Image Analysis: An Introduction to Applied Semiotics* (J. Tabler, Trans.).

(مقاله پژوهشی)

تقابل عدالت و استبداد در خطبه ۲۱۶ نهج البلاغه با تأکید بر مربع نشانه‌شناسی گریماس

زهرا اسفندیاری^۱، رضا آقاپور^{۲*}، محمدمهدی شاهمرادی فریدونی^۳

دریافت مقاله: ۱۴۰۴/۰۳/۲۱ بازنگری مقاله: ۱۴۰۴/۰۵/۱۷
پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۰۶/۲۴
(از ص ۱۱۳ تا ۱۳۲)

چکیده

خطبه ۲۱۶ نهج البلاغه از مهم‌ترین متون علوی در تبیین منطق حکمرانی عادلانه و نقد سازوکارهای استبدادی است. پژوهش حاضر با رویکرد نشانه‌شناسی گفتمان و با تمرکز بر مربع اصلی عدالت/استبداد در الگوی گریماس، می‌کوشد نشان دهد که چگونه «حق» در این خطبه به دال مرکزی نظم سیاسی تبدیل می‌شود و چگونه معنای عدالت در حرکت از توصیف به تناصف و از ادعای حق به اقامه حق شکل می‌گیرد. یافته‌ها نشان می‌دهد عدالت در این خطبه نه یک فضیلت فردی، بلکه ساختاری دوسویه از حقوق متقابل، نقدپذیری قدرت و مشارکت انتقادی جامعه است. در برابر، استبداد فقط در اجحاف آشکار ظهور نمی‌کند، بلکه از مرحله‌های میانی استقلال حق، تعطیل نقد، رواج اطراء و غلبه هوی می‌گذرد تا به جور، تعطیل احکام و فروپاشی نظم اجتماعی برسد. همچنین پاسخ امام(ع) به تملق یکی از اصحاب نشان می‌دهد که عدالت در این خطبه، افزون بر ساحت حقوقی، یک کنش زبانی و روایی برای بازگرداندن فضای سیاسی از مدح به نصیحت و از انفعال به مسئولیت جمعی است. بنابراین، مربع گریماس در این پژوهش نه به مثابه الگویی ایستا، بلکه به عنوان ابزاری برای فهم پویایی گذار از عدالت به استبداد و بالعکس به کار گرفته شده است.

کلید واژه‌ها: نهج البلاغه، خطبه ۲۱۶، عدالت سیاسی، استبداد، نشانه‌شناسی گفتمان، مربع نشانه‌شناسی گریماس.

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه مازندران، بابل، ایران

۲. استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه مازندران، بابل، ایران

۳. دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه مازندران، بابل، ایران

۱. مقدمه

نهج البلاغه به عنوان دومین منبع شاخص شیعی، شامل خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های امام‌علی (ع) است که توسط سید رضی تدوین شده‌است و سهمی اساسی در تبیین مبانی اخلاقی، اجتماعی و سیاسی اسلام دارد. در میان خطبه‌های سیاسی اجتماعی، خطبه ۲۱۶ جایگاهی ممتاز در تبیین منطق حکمرانی عادلانه و مرزبندی صریح با الگوهای استبدادی دارد. این خطبه از همان آغاز، با طرح مسئله «حق» و «حقوق متقابل» میان حاکم و مردم، وارد قلمرویی می‌شود که در آن قدرت سیاسی تنها در صورتی مشروعیت می‌یابد که در شبکه‌ای از الزام‌های دوسویه و روابط هنجاری معنا شود: «فَقَدْ جَعَلَ اللَّهُ... لِي عَلَيْكُمْ حَقًّا... وَ لَكُمْ عَلَيَّ مِنَ الْحَقِّ مِثْلُ الَّذِي لِي عَلَيْكُمْ». در این دستگاه معنایی، حق امری یک‌سویه و تحمیلی نیست، بلکه سازوکاری تنظیم‌کننده برای حفظ توازن قدرت، عدالت و قوام اجتماعی به‌شمار می‌آید. امام علی(ع) در این خطبه، هم‌زمان دو میدان مفهومی را سامان می‌دهد؛ نخست، میدان نظام‌مندی حق به‌مثابه اصل مهم حکمرانی و دوم، میدان پیامدهای اجتماعی، دینی و سیاسی تحقق یا نقض این اصل. مفاهیمی چون «نظاماً لألفتهم»، «اعتدلت معالم العدل» و «عزاً لدينهم» نشان می‌دهند که عدالت در منطق این آموزه، شرط امکان بقای جامعه و دین است. در مقابل، با نقض حق متقابل و غلبه یک‌طرفه قدرت، گفتمان خطبه به ترسیم وضعیت ضدعدالت می‌پردازد؛ وضعیتی که می‌توان آن را بازنمایی گفتمانی استبداد دانست؛ جایی که جور آشکار می‌شود، احکام تعطیل می‌گردد و نظم سیاسی و اخلاقی فرو می‌پاشد. از این منظر، استبداد نه صرفاً یک انحراف اخلاقی، بلکه گفتمان ضدحق و ضدعدالت است که در برابر منطق حکمرانی علوی قرار می‌گیرد.

امروزه، حوزه علوم انسانی، برای آشکارسازی لایه‌های پنهانی متون، الگوهای گوناگونی را ارائه می‌دهد. یکی از مهم‌ترین این رویکردها، دانش نشانه‌شناسی است که نخستین بار با آرای فردینان دو سوسور در حوزه زبان‌شناسی طرح شد. در تداوم این دیدگاه، نشانه‌شناسی گفتمانی شکل گرفت و الگريداس ژولین گريماس، به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین نظریه‌پردازان این حوزه، با ارائه مربع نشانه‌شناسی در دهه ۱۹۶۰ میلادی، امکان تحلیل ساختارهای تقابلی، تناقضی و ضمنی معنا را در متون هنجارساز فراهم ساخت. مربع نشانه‌شناسی گريماس به‌عنوان ابزاری روشمند، امکان واکاوی تقابل عدالت و استبداد و تحلیل روابط میان مفاهیمی چون حق، جور، عدالت و ضدعدالت را فراهم می‌کند. بر این اساس، پژوهش حاضر می‌کوشد با روش توصیفی تحلیلی و با بهره‌گیری از این الگو، ساختار گفتمانی خطبه ۲۱۶ را تحلیل کرده‌است تا نشان دهد که چگونه امام علی(ع) الگوی حکمرانی عادلانه را به‌صورت نظام‌مند در تقابل با منطق استبداد تبیین می‌کند.

۱-۱. بیان مسئله

خطبه ۲۱۶ نهج البلاغه از آموزه‌های مهم در تبیین حق و نسبت والی و رعیت است. عدالت و استبداد در این خطبه صرفاً به‌صورت دو مفهوم اخلاقی مستقل طرح نمی‌شوند؛ بلکه در قالب یک نظام معنایی سیاسی و دینی، از رهگذر روابط تقابلی حق و جور، قانون‌مندی و هوی، نقد و تملق تولید معنا می‌کنند.

مسئله پژوهش حاضر کشف سازوکار تولید این معناست که حق چگونه دالّ مرکزی گفتمان می‌شود، عدالت در مقام تحقق عینی حق تعریف می‌گردد و استبداد به منزله اختلال و فروپاشی حق فهم می‌شود. برای این منظور، مربع نشانه‌شناسی الگريداس ژولین گريماس به کار گرفته می‌شود تا روابط تضاد، تناقض و تضمن میان دو قطب و نفی‌هایشان تبیین گردد و وضعیت‌های بینابینی متن مانند عدالت‌نمایی، سکوت در برابر حق، تعطیل نقد و رواج تملق آشکار شود.

پرسش پژوهش:

تقابل عدالت و استبداد چگونه در ساختار معنایی خطبه ۲۱۶ سازمان می‌یابد؟
مربع نشانه‌شناسی گريماس چه لایه‌های ضمنی^۱ و وضعیت‌های بینابینی این تقابل را آشکار می‌سازد؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

مطالعات عدالت و استبداد در نهج البلاغه غالباً با رویکردهای کلامی، سیاسی، اخلاقی و تاریخی انجام شده‌اند. در این آثار، عدالت به عنوان فضیلت امام، اصل حکمرانی اسلامی یا معیار ارزیابی ساختار دولت تحلیل می‌شود. این پژوهش‌ها سهم مهمی در تبیین محتوای عدالت و استبداد علوی داشته‌اند، اما اغلب کمتر به این پرسش پرداخته‌اند که متن چگونه عدالت را به صورت نظامی از تقابل‌ها و روابط معنایی تولید می‌کند؛ از جمله آثار:

- صرفی و پورکاویان (۱۴۰۱) با عنوان «عدالت فردی در نامه‌های امیرالمؤمنین امام علی علیه السلام به کارگزاران در نهج البلاغه»، با بهره‌گیری از روش تحلیل مضمون، مؤلفه‌های عدالت از منظر امام علی(ع) استخراج شده است. در این تحقیق، عدالت فردی به عنوان مقدمه‌ای ضروری برای تحقق عدالت اجتماعی معرفی می‌شود. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که امام(ع) در نامه‌های خود به کارگزاران، آنان را به تقوا، مراقبت از نفس، انجام واجبات و ترک محرمات، دوری از رذایل اخلاقی، رعایت اصول بندگی و معاشرت، زهد، شکرگزاری، استمداد از خداوند و کوشش در اقامه حق توصیه می‌کند و تحقق این امور را معیار استقرار عدالت در حکومت می‌داند.

- سبحانی‌یامچی (۱۳۹۹) با عنوان «بازساخت موانع اساسی اجرای عدالت در حکومت علوی از منظر نهج البلاغه»، به روش توصیفی تحلیلی با بررسی بیانات امام علی(ع) در پاسخ به مانع اساسی اجرای عدالت در حکومت علوی، خودبرتربینی و خوداستکباری را علت اصلی مانعیت اجرای عدالت در جامعه می‌داند. مقاله سعی دارد این مانع را در سه حوزه فردی، اجتماعی و اقتصادی بازشناسی کند تا جریاناتی را که مانع اجرای عدالت در جامعه می‌شود، را کشف و آن را حل کند.

- ولوی و بیگ (۱۳۹۵) در مقاله «صورت‌بندی گفتمانی خطبه ۲۱۶ نهج البلاغه؛ بازتولید نظریه بقا و زوال حاکمیت از منظر علی(ع)»، با استفاده از روش تحلیل گفتمان، به بررسی ساختار معنایی این خطبه

۱. در این مقاله، مقصود از لایه‌های ضمنی صرفاً دلالت‌های اخلاقی پنهان یا برداشت‌های تفسیری نیست؛ بلکه به طور مشخص شامل ترم‌های نفی‌شده در مربع (S1/S2) و نیز متاترم‌های ترکیبی (S1+S2 و S2+S1) است که از دل گزاره‌های خود خطبه، شواهد زبانی و کارکردی می‌گیرند و امکان شناسایی و تحلیل وضعیت‌های بینابینی عدالت و استبداد را فراهم می‌سازند.

پرداخته‌اند. یافته‌های پژوهش حاکی از استخراج الگویی با عنوان «هرم گفتمانی نقد حاکمیت» در فضای گفتمانی حق است که قاعده آن حق و اضلاع آن استقامت، تناصح و حسن تعاون را تشکیل می‌دهد. بر این اساس، پایداری یا زوال حکومت در اندیشه علوی در گرو رعایت حقوق متقابل مردم و حاکمان دانسته شده است.

در مقابل این پژوهش‌ها، مطالعات نشانه‌شناختی و به‌ویژه پژوهش‌های مبتنی بر مربع گریماس در سال‌های اخیر در حوزه مطالعات قرآنی و روایی رشد یافته است. این رویکرد با تمرکز بر دوگانه‌های معنایی و تقابلی، امکان دسترسی به ژرف‌ساخت معنایی متن را فراهم می‌آورد و از تفسیر صرفاً لغوی فراتر می‌رود.

- مرادی و آجیلیان مافوق (۱۴۰۲) در مقاله «مربع نشانه‌شناسی و کاربرد آن در معناشناسی ساختاری قرآن» نشان می‌دهند که هرچند مربع نشانه‌شناسی شبکه‌ای گسترده از روابط معنایی ایجاد می‌کند، اما به‌تنهایی برای دستیابی به معانی عمیق‌تر کافی نیست و نیازمند بهره‌گیری از ابزارهای تفسیری دیگر است.

- عباسی (۱۳۹۹)، در مقاله «نشانه‌شناسی گفتمان «ثروت و فقر» در روایات علوی با تکیه بر مربع نشانه‌شناسی گریماس»، به بررسی گفتمان میان دو مفهوم «ثروت» و «فقر» پرداخته‌است. یافته‌ها نشان می‌دهد که این دو واژه تنها در تقابل معنایی با یکدیگر تعریف نمی‌شوند، بلکه واژگان جانشینی نیز دارند که بیانگر درجات مختلف فقر و ثروت‌اند.

- پویا و دیوسالار (۱۳۹۸)، در مقاله «واکاوی حرف تمنی لیت در قرآن کریم از منظر مربع معناشناسی و زیبایی‌شناختی گفتمان»، به شناخت لایه‌های متعدد و کاربرد این ساختار در گفتمان زیبایی‌شناختی عاطفی با در نظر گرفتن تقابل تضادی، تناقضی و تکمیلی از سوی کنشگر مثبت و منفی پرداخته‌است تا در این عبارات به ظاهر کوتاه، نمایشی بزرگ از چهار قطب مؤثر در گفتمان و عواطف در سیلان آن را شاهد باشد.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

خطبه ۲۱۶ یکی از آموزه‌های مهم در طراحی معماری حکمرانی علوی است و نشان می‌دهد پایداری دین و جامعه در گرو توازن حقوق متقابل و امکان «مقاله بحق» و «مشورت بعدل» است؛ ازاین‌رو بازخوانی روشمند آن برای مطالعات سیاست اسلامی و اخلاق قدرت اهمیتی مستقیم دارد. ادبیات موجود غالباً عدالت را به‌مثابه محتوا گزارش کرده و کمتر به سازوکار تولید معنا در متن پرداخته است؛ درحالی‌که مربع گریماس می‌تواند هم تقابل اصلی و هم مرزهای پنهان آن را نشان دهد و صورت‌های نرم ضدعدالت مانند عدالت‌نمایی، سکوت و تملق را به‌عنوان زمینه‌های فرهنگی استبداد آشکار سازد. دستاورد چنین تحلیلی، ارائه الگویی قابل تعمیم برای خوانش متون دینی ارزش‌محور و تقویت توان نقد گفتمان‌های قدرت در سطح زبان و نهاد است و در نهایت، پیوند میان حق، عدالت و مسئولیت را دقیق‌تر می‌کند.

۴-۱. چارچوب نظری پژوهش

این پژوهش در چارچوب نشانه‌شناسی گفتمان گریماس قرار دارد؛ رویکردی که معنا را محصول روابط ساختاری و تقابلی میان نشانه‌ها می‌داند، نه نتیجه دلالت مستقل واژه‌ها (Greimas, 1983: 17)، که برای تحلیل متون هنجارساز و ارزش‌محور، به‌ویژه متون دینی، بسیار مناسب است و امکان تحلیل وضعیت‌های میانه و مرزی را فراهم می‌کند.

۴-۱-۱. مربع نشانه‌شناسی گفتمان گریماس

نشانه‌شناسی مجموعه‌ای از یک مفهوم و یک صوت آوایی است که به مطالعه نظام‌های نشانه‌ای نظیر زبان‌ها، رمزگان‌ها، نظام‌های علامتی و غیره، می‌پردازد (ن.ک: گیرو، ۱۳۸۰: ۱۳). این دانش بر اصولی علمی متکی است که شامل اصل ساختارگرایانه، کلی‌نگری و تاویل است و مراحل تحلیل آن در سطح گفتمانی، روایی و منطقی می‌باشد. در این راستا یکی از نظریه‌پردازان، آلزیرداس ژولین گریماس^۱، لیتوانی تبار است (۱۹۹۲-۱۹۱۷م). گریماس در امتداد سنت معناشناسی ساختاری، نخست به‌دنبال توضیح سازوکارهای تولید معنا در متن از طریق روابط ساختاری نشانه‌ها بود. سپس با تثبیت منطق تقابلی‌ها و تدوین مربع نشانه‌شناختی، امکان تحلیل لایه‌های صریح، ضمنی و وضعیت‌های میانی ارزش‌ها را فراهم کرد (Greimas & Courtés, 1982: 23). این همان مقولات منطقی که در زمان ارسطو بوده‌است، با این تفاوت که گریماس در یک طرح تصویری و فصل‌بندی متضادها در قالب مربع معنایی مورد بررسی قرار می‌دهد. در مرحله بعد، با گسترش مسیر مولد معنا و تدوین فرهنگ مفاهیم تحلیلی در همکاری با ژوزف کورتس^۲، دستگاهی منسجم برای نشانه‌شناسی گفتمان عرضه شد (Greimas & Courtés, 1982: 308).

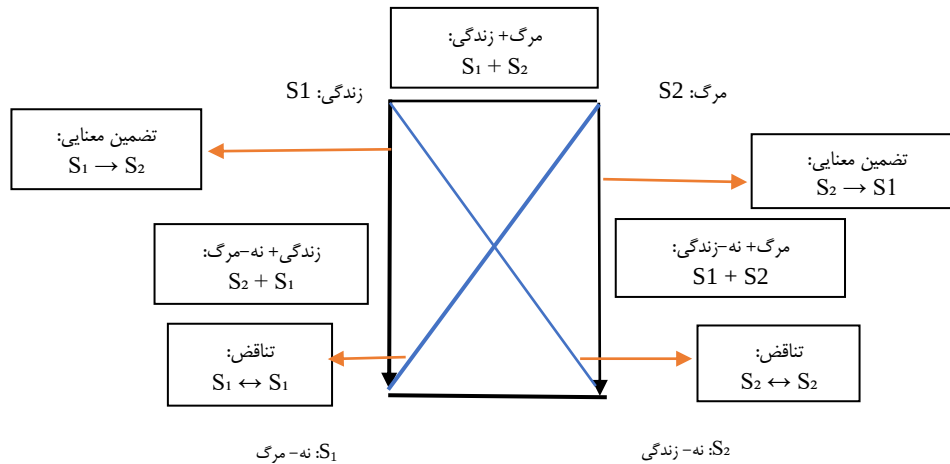
در معرفی دقیق مربع نشانه‌شناسی، به عناصر و روابط میان آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. **ترم‌های ساده**^۳: که در دو موقعیت و با یک محور مشترک، باهم رابطه متضاد دارند.

۲. **متاترم‌ها**^۴ و **ترم‌های ترکیبی**: ترم‌هایی که از ترکیب چهار ترم ساده به وجود می‌آیند؛ زمانی که دو ترم مختلف، به صورت متوالی و در یک زمان، در مقابل هم قرار می‌گیرند (ن.ک: Hebert, 2001: 41).

بر اساس الگوی تبیین‌شده در پژوهش‌های معناشناختی مربع‌محور، مربع از چهار جایگاه معنایی تشکیل می‌شود که به‌وسیله روابط تضاد^۵، تناقض^۶ و تضمین معنایی^۷ به هم پیوند می‌خورند (ن.ک: شعیری، ۱۳۸۱: ۱۲۹). برای تبیین این مربع از مثال مرسوم مرگ و زندگی استفاده می‌شود:

1. Greimas Algirdas Julien
2. Courtés
3. Term
4. Metaterm
5. Contrariety
6. Contradiction
7. Implication sémantique

جدول ۱. ارکان مربع نشانه‌شناختی گریماس (مثال مرگ و زندگی)

ردیف	نوع رکن	نماد نشانه‌ای	مصادق در مثال مرگ و زندگی	جایگاه در ساختار معنایی
۱	ترم ساده (ایجابی)	S_1	زندگی	یکی از دو قطب متضاد اصلی
۲	ترم ساده (ایجابی)	S_2	مرگ	قطب متضاد ترم ۱
۳	ترم ساده (سلبی)	$(S_1 - \text{نه})$	نه-مرگ	متناقض با ترم ۱؛ مقدمه‌ی تشکیل روابط تضمینی با S_2
۴	ترم ساده (سلبی)	$(S_2 - \text{نه})$	نه-زندگی	متناقض با ترم ۲؛ مقدمه‌ی تشکیل روابط تضمینی با S_1
۵	متاترم (ترم ترکیبی)	$S_1 + S_2$	مرگ + زندگی	ترکیب دو قطب متضاد (هم‌زمانی و هم‌نشینی دو قطب) = با نام متاترم پیچیده ^۱ شناخته می‌شود.
۶	متاترم (ترم ترکیبی)	$S_1 + S_2$	نه-مرگ + نه-زندگی	ترکیب دو نفی = با نام متاترم خنثی ^۲ شناخته می‌شود.
۷	متاترم (ترم ترکیبی) ^۳	$S_1 + \neg S_2$	زندگی + نه-زندگی	ترکیب یک قطب با نفی قطب مقابل
۸	متاترم (ترم ترکیبی) ^۴	$S_2 + \neg S_1$	مرگ + نه-مرگ	ترکیب قطب دیگر با نفی قطب نخست

1. Complex term
2. Neutral term
3. Positive deixis
4. Negative deixis

جدول ۲. گونه‌های روابط در مربع نشانه‌شناختی

نوع رابطه	مثال صوری	توضیح کارکردها
تضاد	$S_1 \leftrightarrow S_2$	از جمله قضایایی که محال است هر دو صادق باشد ولی میشود هر دو کاذب باشد (ر.ک: خوانساری، ۱۳۷۵: ۳۰۹/۱ و ۳۱۰).
تناقض	$S_2 \leftrightarrow \neg S_2 \quad S_1 \leftrightarrow \neg S_1$	اختلاف بین دو قضیه، طوری که از صدق یکی کذب دیگری لازم آید؛ محال است هر دو قضیه صادق یا کاذب باشد (همان).
تضمین معنایی	$S_2 \rightarrow \neg S_1 \quad S_1 \rightarrow \neg S_2$	نفی یکی از دو متضاد با اثبات طرف دیگر که بین نفی متضاد و واژه مثبت برقرار می‌شود (ر.ک: شعیری، ۱۳۸۱: ۱۲۹).

بنابراین، این پژوهش با استفاده از مربع نشانه‌شناسی گریماس، ترم‌های اصلی و نفی‌شده، روابط تضاد، تناقض، تضمین و نیز وضعیت‌های میانی عدالت‌نمایی، سکوت و تعطیل نقد را از دل شبکه نشانه‌ای خطبه استخراج و تبیین کند.

۲-۴-۱. معرفی خطبه ۲۱۶

خطبه ۲۱۶ نهج‌البلاغه (نسخه صبحی صالح)، از خطبه‌های شاخص امام علی(ع) در تبیین نسبت حق مردم و حکومت (ایراد در زمان جنگ صفین) است. خطبه با تأکید بر حقوق متقابل والی و رعیت آغاز می‌شود و نشان می‌دهد حق، یک‌سویه نیست و همواره با تکلیف همراه است و در نهایت ذیل حق خداوند و تفضل او سامان می‌یابد؛ در رأس آن نیز حق والی بر رعیت و حق رعیت بر والی قرار دارد که ضامن عزت دین و انسجام جامعه است. سپس امام(ع) با فروتنی، خود را بی‌نیاز از یاری و نقد نمی‌داند و مردم را به تناصح، خیرخواهی و تعاون در حفظ این حقوق فرامی‌خواند و از تملق و ستایش اغراق‌آمیز بیزاری می‌جوید. پایان خطبه با یادآوری گذار از جاهلیت به هدایت الهی، عدالت سیاسی علوی را استمرار همان مسیر هدایت‌بخش معرفی می‌کند (ن.ک: کلینی، ۱۴۱۱: ۲۷۴-۲۷۸؛ بحرانی، ۱۳۶۶: ۴۰۵/۱-۴۰۷).

از طرفی، این خطبه صرفاً یک متن نظری درباره حقوق سیاسی نیست، بلکه در بستر یک موقعیت گفتگویی و واکنشی شکل گرفته است. در نهج‌البلاغه نقل شده است که یکی از اصحاب امام (ع) بعد از سخنرانی آن حضرت، با کلامی طولانی به ستایش و تعریف پرداخت. این در واقع نوعی سخن تملق‌آمیز در فضای سیاسی بوده است. امام علی (ع) در پاسخ به همین سخن، موضع خود را نسبت به این کار مورد انتقاد قرار داد که بر ضرورت گفتار حق و دوری از چاپلوسی تأکید می‌کند. از این رو، خطبه ۲۱۶ را می‌توان یک رخداد گفتگومانی دانست که در آن، تعامل میان سخن حاکم و واکنش مخاطب در شکل‌گیری معنای عدالت سیاسی نقش دارد؛ به‌گونه‌ای که امام(ع) با بازتعریف مفاهیمی چون حق، نصیحت و صدق در گفتار، می‌کوشد از تبدیل زبان رعیت به ابزار تملق و زمینه‌ساز استبداد جلوگیری کند.

موضوعات خطبه

۱. وصف حق؛ ۲. برابری حقوق با هم؛ ۳. حق سرپرست و مردم؛ ۴. پیامد گزاردن حق؛ ۵. پیامد نگزاردن حق؛ ۶. بایستگی سفارش به یکدیگر و همکاری با هم در گزاردن حق؛ ۷. حق نعمت خدا بر مردم؛ ۸.

تکریم و احترام به فرمانروایان؛ ۹. باز داشتن مردم از محافظه کاری و چالوسی و ۱۰. درخواست گفتار به حق و رایزنی به عدل (جعفری، ۱۳۸۰: ۶۳۳/۳).

۲. بحث

۲-۱. قطعه‌بندی معنایی خطبه ۲۱۶

قطعه‌بندی معنایی در این پژوهش بر دو سطح مکمل استوار است. در سطح کلان، تغییر موضوع و کنش گفتاری خطبه، مسیر گذار از تعریف حق و دسویگی آن، به پیامدهای تحقق و نقض حق و سپس نقد فرهنگ سیاسی استبداد را نشان می‌دهد و در سطح خرد، نشانگرهای زبانی گذار مانند ساخت‌های شرطی و تقابلی «فإذا...»، «و إذا...» و وجه‌های الزامی «فعلیکم...»، «فلا...» مرز بندهای معنایی را درون هر خوشه مشخص می‌کنند. بنابراین واحد تحلیل، بند معنایی مبتنی بر تغییر کنش گفتاری و روابط تقابلی است، نه جمله یا واژه‌ی منفرد. از منظر نشانه‌شناسی گفتمان نیز خطبه ۲۱۶ منظومه‌ای منسجم از حقوق، پیامدها و فرهنگ سیاسی می‌سازد از جمله ۱. تعریف حق و ساختار دسویه، ۲. پیامدهای اجتماعی سیاسی تحقق و نقض حق و ۳. سازوکار فرهنگی ضد‌استبداد در الگوی ارتباطی حاکم و مردم. این سه خوشه، هم ترم‌های اصلی عدالت و استبداد را تولید می‌کنند و هم نشانه‌های واسط لازم برای تحلیل مربع‌محور را فراهم می‌آورند.

۱-۱-۲. اصل حقوق متقابل

خطبه ۲۱۶ با گزاره‌ای مهم آغاز می‌شود که می‌تواند هسته‌ی مفهوم عدالت سیاسی در حکمرانی علوی را شکل دهد. خداوند برای امام (ع) به‌عنوان والی، حقی بر مردم و برای مردم حقی همانند آن قرار داده است: «فَقَدْ جَعَلَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ لِي عَلَيْكُمْ حَقًّا... وَ لَكُمْ عَلَيَّ مِنَ الْحَقِّ مِثْلُ الَّذِي لِي عَلَيْكُمْ» (ن.ک: ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴: ۹۱/۱۱). این فراز نشان می‌دهد که مشروعیت قدرت سیاسی در گفتمان علوی از حق دسویه ناشی می‌شود، بر اساس زور یا مناسبات فردی نیست.

امام (ع) طبیعت حق را توضیح می‌دهد: «فَالْحَقُّ أَوْسَعُ الْأَشْيَاءِ فِي التَّوَّاصُفِ وَ أَضْيَقُهَا فِي التَّنَاصُفِ». در این عبارت، نشان می‌دهد که حق در ساحت گفتار، مفهومی موسّع و کم‌هزینه است، اما در تناصف، یعنی انصاف‌ورزی متقابل و التزام دسویه والی و رعیت، به دشوارترین میدان عمل سیاسی بدل می‌شود؛ از این رو، عدالت اگر به «ساحت تناصف»^۱ (ن.ک: هاشمی‌خویی، ۱۴۰۰: ۱۶۳/۱۴؛ فیض‌الاسلام، ۱۳۶۸: ۶۸۲/۴) راه نیابد، به شعار محدود می‌شود. این گزاره امکان تحلیل مربع در قالب «عدالت واقعی و عدالت‌نمایی» را فراهم می‌کند.

امام (ع) اصل منطقی اخلاقی را تثبیت می‌کند که شالوده‌ی برابرکننده‌ی حق است: «لَا يَجْرِي لِأَحَدٍ إِلَّا جَرَى عَلَيْهِ وَ لَا يَجْرِي عَلَيْهِ إِلَّا جَرَى لَهُ». حق، امتیاز یک‌سویه نیست و با تکلیف همراه است. تنها خداست

۱. انصاف متقابل

که قدرت و عدالت مطلق را داراست و رابطه با بندگان در چارچوب تفضل و عدالت تربیتی شکل می‌گیرد (ن.ک: سرخسی‌نیشابوری، ۱۴۱۵: ص ۱۸۳؛ مکارم‌شیرازی، ۱۳۷۶: ۲۳۷/۸).

نقطه اوج خوشه نخست، تعریف حقوق اجتماعی انسان‌ها ذیل حقوق الهی است: «فَجَعَلَهَا تَتَكَاَفُ فِي وُجُوْهَا وَ يُوجِبُ بَعْضُهَا بَعْضًا»، که مهم‌ترین آن «حق والی بر رعیت» و «حق رعیت بر والی» است. این حقوق نظم اجتماعی و انسجام دولت را تضمین می‌کند: «نظاماً لآلفتهم و عزاً لدينهم» (هاشمی‌خویی، ۱۴۰۰: ۱۶۰-۱۶۳).

در پایان، امام با دو جمله کلیدی، رابطه دوسویه «صلاح حاکمان و استقامت مردم» را رمزگذاری می‌کند: «فَلَيْسَتْ تَصْلُحَ الرَّعِيَّةُ إِلَّا بِصَلَاةِ الْوَلَاةِ وَ لَا تَصْلُحُ الْوَلَاةُ إِلَّا بِاسْتِقَامَةِ الرَّعِيَّةِ» (بی‌هقی نیشابوری کیدری، ۱۳۷۴: ۲۰۹/۲). این منطق وابستگی متقابل نشان می‌دهد که عدالت سیاسی همواره نتیجه تعامل دوسویه است:

صلاح رعیت ← مشروط به صلاح ولایه

صلاح ولایه ← مشروط به استقامت رعیت

در تحلیل مربع نیز، این رابطه در تولید وضعیت‌های بینابینی نقش مهمی دارد زیرا اختلال عدالت می‌تواند از هر یک از دو سوی رابطه حاکم و رعیت آغاز شود. از منظر نشانه‌شناسی گفتمان، گذار از «تواصف» به «تناصف» صرفاً جابه‌جایی دو لفظ نیست، بلکه نشان‌دهنده تغییر سطح تحقق حق است. حق تا زمانی که در سطح «تواصف» قرار دارد، بیشتر در مقام توصیه و بازشناسی هنجاری ظاهر می‌شود؛ اما در «تناصف»، وارد ساحت عمل اجتماعی و التزام متقابل می‌گردد. بدین ترتیب، حرکت متن از تواصف به تناصف را می‌توان گذار از بیان هنجاری عدالت به تحقق عملی و پرهیزنه آن دانست.

۲-۱-۲. پیامدهای تحقق یا نقض حق

خوشه دوم، خوشه‌ی پیامدهاست؛ جایی که خطبه از تعریف حق عبور می‌کند و یک نظام علت و معلولی گفتمان عدالت می‌سازد. این قسمت برای تحلیل مربع اهمیت ویژه دارد، زیرا به ما می‌گوید عدالت و استبداد در متن، فقط نام نیستند، بلکه نتیجه‌ی شرایط و رفتارهای مشخص نیز محسوب می‌شوند.

امام (ع) نخست صورت مثبت را ترسیم می‌کند. هنگامی که رعیت حق والی را ادا کند و والی حق رعیت را، حق در جامعه عزیز می‌شود، راه‌های دین استوار می‌گردد و نشانه‌های عدالت به اعتدال می‌رسد: «عَزَّ الْحَقُّ بَيْنَهُمْ وَ قَامَتْ مَنَاهِجُ الدِّينِ وَ اعْتَدَلَتْ مَعَالِمُ الْعَدْلِ». در این وضعیت، اصلاح زمان، امید به بقای دولت و ناامیدی دشمنان پدید می‌آید؛ از این رو عدالت مفهومی دولت‌ساز و امنیت‌آفرین است. در مقابل، امام (ع) صورت منفی را با برهم خوردن توازن حقوقی آغاز می‌کند؛ یا رعیت بر والی غلبه می‌کند و یا والی بر رعیت اجحاف دارد: «وَ إِذَا غَلَبَتِ الرَّعِيَّةُ وَالْيَهَا أَوْ أَجْحَفَ الْوَالِي بَرَعِيَّتِهِ...». پیامد این اختلال، زنجیره‌ای از فروپاشی است؛ اختلاف، ظهور جور، رخنه در دین، ترک سنت‌ها، عمل به هوا، تعطیل احکام و گسترش بیماری‌های نفوس؛ وضعیتی که در آن استبداد به انحطاط سیاسی، دینی و اخلاقی جامعه می‌انجامد. اوج این فروپاشی در جمله‌ی مهم ارزش‌گذاری اجتماعی دیده می‌شود: «تَذُلُّ الْأَبْرَارُ وَ تَعَزُّ الْأَشْرَارُ»؛ در اینجا

استبداد، با جابه‌جایی نظام منزلت اجتماعی همراه است؛ ارزش‌ها وارونه می‌شوند و جامعه به نقطه‌ای می‌رسد که تعطیل حق بزرگ و تحقق باطل بزرگ دیگر نادر و شگفت‌آور نیست (ن.ک: مجلسی، ۱۳۶۷: ۴۵۷/۲-۴۵۸؛ نواب‌لایجی، بی‌تا: ۱۹۳).

۳-۱-۲. ضدفرهنگ استبداد

اگر خوشه اول، «تعریف حق» و خوشه دوم، «پیامدهای تحقق یا نقض حق» باشد، خوشه سوم را باید لایه فرهنگی ارتباطی عدالت دانست. برجسته‌ترین بخش خطبه برای نشان دادن این نکته است که استبداد، صرفاً یک ساختار قدرت نیست، بلکه یک «فرهنگ گفتاری و روانی» نیز هست.

امام علی(ع) آغاز این بخش را با دعوت به «تناصح» و «تعاون» در چارچوب نظام حقوقی می‌گشاید و تأکید می‌کند هیچ‌کس از یاری‌شدن بی‌نیاز و هیچ‌کس از حق یاری‌رساندن محروم نیست (ن.ک: مغنیه، ۱۳۵۸: ۲۷۲/۳). بدین‌سان عدالت از فضیلت فردی به اخلاق مشارکتی ارتقا می‌یابد که بدون شبکه‌ی اجتماعی نصیحت و همکاری تحقق ندارد. نقطه عطف این خوشه، واکنش امام(ع) به ستایش اغراق‌آمیز و نقد فرهنگ سیاسی تملق‌زا و نیز نفی تصور حبّ فخر و کبر در والیان است؛ همراه با نهی از گفتار جبارانه، محافظه‌کاری ترس‌آلود و سنگین شمردن شنیدن حق یا عرضه عدالت، شاخص‌های فرهنگی استبداد آشکار می‌شود (ن.ک: ذنبلی‌خویی، ۱۳۸۱: ۲۴۸). جمله‌ی «فَإِنَّهُ مَنْ اسْتَنْقَلَ الْحَقَّ...» نشان می‌دهد استبداد پیش از تحقق عملی جور، در سطح فرهنگ گفتاری شکل می‌گیرد. در مقابل، دعوت به «مقالة بحق» و «مشورة بعدل» و معرفی خویش به‌عنوان انسانی خطاپذیر، منطق خودکامگی را تضعیف می‌کند (ن.ک: مکارم‌شیرازی، ۱۳۷۶: ۲۶۹/۸) و پیوند عدالت سیاسی با بندگی خدا، حکمرانی علوی را به توحید و نفی خودکامه متصل می‌سازد (ن.ک: نواب‌لایجی، بی‌تا: ۱۹۵).

۳-۲. استخراج شبکه معنایی عدالت و استبداد از خطبه

پس از بخش‌بندی معنایی، گام بعدی در رویکرد مربع گریماس، استخراج شبکه‌ای از واژگان و نشانه‌های هم‌خانواده است؛ مربع گریماس، روشی برای بازنمود ژرف‌ساخت معنا بر پایه روابط تقابلی است و با تعیین حد مشترک و استخراج واژگان جانشین می‌توان نشان داد که دو مفهوم ظاهراً متقابل، دارای طیف‌ها و میان‌درجات متعدد هستند.

برای جلوگیری از واگرایی حوزه معنا، حد مشترک نه عدالت به معنای عام اخلاقی، بلکه عدالت سیاسی در نسبت حاکم و مردم است؛ بنابراین هر نشانه‌ای که در شبکه معنایی می‌آید، باید به این نسبت حکمرانی و پیامدهای اجتماعی سیاسی آن قابل ارجاع باشد.

۳-۲-۱. واژگان و نشانه‌های هم‌خانواده عدالت

در شبکه‌ی واژگانی مرتبط با عدالت، گفتمان خطبه حالت ایستایی ندارد و امام(ع) تنها به تعریف مفاهیم بسنده نمی‌کند. حرکت گفتمانی او مخاطب را از سطح «تواصف» - که در آن حق مفهومی گسترده و پذیرفتنی است - به سوی «تناصف» هدایت می‌کند؛ نقطه‌ای که در آن حق باید در کنش دوسویه و الزام عملی تحقق یابد. این گذار نشان می‌دهد که عدالت در خطبه فرایندی پویا میان دو قطب است: از «حق

گسترده در بیان» به «حق متحقق در عمل». همچنین تقابلهایی مانند «صلاح و لاء/استقامه رعیت» یا «حق والی/حق رعیت» صرفاً دوگانه‌های واژگانی نیستند، بلکه مسیرهایی گفتمانی‌اند که امام(ع) از طریق آن‌ها مخاطب را به درک وابستگی متقابل عدالت سیاسی رهنمون می‌کند. از این رو، تحلیل نشانه‌شناختی در این پژوهش بیش از آنکه بر تکثیر مربع‌های فرعی استوار باشد، بر پویایی معنایی شبکه عدالت و نسبت آن با مربع اصلی عدالت/استبداد تمرکز دارد.

حق

حق، دال مرکزی عدالت است؛ هم ملاک مشروعیت و هم قاعده‌ی تنظیم رابطه‌ی سیاسی؛ بنابراین حق والی و رعیت در یک نظام واحد و دوسویه تعریف می‌شود (ن.ک: نقوی‌قائینی، ۱۳۸۶: ۶۹/۱۴). کارکرد گفتمانی حق در نسبت والی و رعیت، تعیین مشروعیت قدرت و سنجش توازن تعهدات متقابل است.

عدل

در خطبه، عدل نتیجه‌ی عینی تحقق حق معرفی می‌شود «اعتدلت معالم العدل» (جعفری، ۱۳۸۰: ۶۴۳/۳). و نه فضیلت فردی، بلکه نشانه‌ی سلامت ساختار سیاسی اجتماعی است؛ کارکرد گفتمانی عدل در نسبت والی و رعیت، شاخص عینی نظم حق و سلامت اداره‌ی سیاسی است.

تناصف

مفهوم تناصف (ن.ک: ابن منظور، ۱۴۱۴: ۳۳۳/۹)، به عنوان سطح سخت و واقعی عدالت مطرح می‌شود. وقتی امام(ع) می‌فرماید: حق در مقام تواصف گسترده و در مقام تناصف تنگ است، مقصود آن است که حق در سطح گفتار آسان و موسّع می‌نماید، اما در سطح انصاف‌ورزی متقابل و التزام عملی والی و رعیت، دشوار و پرهزینه می‌شود (ن.ک: جحاف، ۱۴۲۲: ۶۱۲/۲). کارکرد گفتمانی تناصف در نسبت والی و رعیت، تبدیل عدالت از سطح شعار به سطح اجرا و تقسیم واقعی مسئولیت‌ها و امکانات است.

تعاون

همکاری بر اقامه حق، ترجمان نهادی عدالت است. تعاون در این متن، مدخل ساختن ساختارهای مشارکتی حکمرانی است (ن.ک: دشتی، ۱۳۸۸: ۴۴۲). کارکرد گفتمانی تعاون در نسبت والی و رعیت، نهادینه کردن مشارکت مردم در اقامه حق و جلوگیری از انحصار قدرت است.

اقامه حق

عدالت صرفاً شناخت حق یا گفتن آن نیست؛ اقامه‌ی حق نیازمند عمل جمعی است و به همین دلیل، خطبه از «التعاون علی إقامة الحق» یاد می‌کند (ن.ک: موسوی، ۱۴۱۸: ۵۰۴/۳). کارکرد گفتمانی اقامه حق در نسبت والی و رعیت، تثبیت عدالت به مثابه کنش جمعی و الزام حکمرانی به پاسخگویی عملی است.

استقامت رعیت

استواری مردم در مسیر حق، شرط صلاح حکومت است؛ پس «استقامت» یک نشانه‌ی عدالت در سطح اجتماعی است. کارکرد گفتمانی استقامت رعیت در نسبت والی و رعیت، پایداری مردم بر معیار حق و جلوگیری از تغلب و آشوب ضد حق است.

صلاح ولایه

صلاح حاکمان شرط اصلاح رعیت است (ن.ک: نقوی قاینی، ۱۳۸۷: ۶۳/۱۴؛ دخیل، ۱۳۶۵: ۸۲/۲). کارکرد گفتمانی صلاح ولایه در نسبت والی و رعیت، تضمین اخلاق و کارآمدی قدرت در چارچوب حق و نفی اجحاف است.

مشورت عادلانه و مقاله بحق

در حکمرانی علوی، «مقاله بحق» و «مشوره بعدل» عدالت را به اخلاق گفت‌وگو و مشارکت در تصمیم‌سازی بدل می‌کند. کارکرد گفتمانی مقاله بحق و مشوره بعدل در نسبت والی و رعیت، سازوکار نهادی نقد و کنترل قدرت است.

نصیحت و تناصح

تناصح سازوکار اجتماعی پاسداری از حق و شرط تحقق عدالت است و به‌مثابه نشانه‌ای عدالت‌ساز وارد شبکه‌ی معنایی می‌شود (ن.ک: دشتی، ۱۳۸۸: ۴۴۲)؛ کارکرد گفتمانی تناصح در نسبت والی و رعیت، رکن ارتباطی عدالت و شرط گردش صحیح حق در فضای سیاسی است.

در یک جمع‌بندی نشانه‌ای، می‌توان گفت شبکه عدالت در خطبه ۲۱۶ از سه لایه ساخته می‌شود؛ لایه حقوقی (حق، تناصف)، لایه نهادی و اجتماعی (صلاح ولایه، استقامت رعیت، اقامه حق) و لایه ارتباطی و فرهنگی (تناصح، تعاون، مقاله بحق، مشوره بعدل). این سه لایه، در تبیین حرکت مربع اصلی عدالت/استبداد، نقش شاخص‌های پشتیبان را دارند و نشان می‌دهند که عدالت در خطبه، هم‌زمان در سطح حقوقی، نهادی و فرهنگی تولید معنا می‌کند.

۲-۲-۲. واژگان و نشانه‌های هم‌خانواده استبداد و جور

در خطبه ۲۱۶، استبداد صرفاً به معنای سلطه سیاسی یا جور حاکم نیست، بلکه در قالب شبکه‌ای از نشانه‌های زبانی و هنجاری بازنمایی می‌شود که ساحت‌های مختلف مناسبات اجتماعی و سیاسی را دربر می‌گیرد. امام(ع) با به‌کارگیری واژگانی چون «جور»، «اجحاف»، «هوی»، «اطراء» و «مصانعة» فرایندی را ترسیم می‌کند که در آن حق تضعیف و عدالت از مدار تحقق اجتماعی خارج می‌شود. از این رو، نشانه‌های هم‌خانواده استبداد را می‌توان در سه سطح ساختاری، هنجاری و فرهنگی - ارتباطی بررسی کرد:

جور

مهم‌ترین دال صریح قطب منفی است که به‌عنوان نشانه‌ی آشکار فروپاشی نظم حق معرفی می‌شود. کارکرد گفتمانی جور در نسبت والی و رعیت، نشانه‌ی فروپاشی نظم حق و وارونگی معیارهای مشروعیت است.

اجحاف والی

این عبارت، صورت عینی استبداد از سوی حاکم است؛ یعنی ستم و بی‌انصافی حاکم و تعدی به حقوق رعیت وقتی قدرت سیاسی نسبت به حقوق رعیت تعدی می‌کند (ن.ک: همان: ۸۰). کارکرد گفتمانی اجحاف والی در نسبت والی و رعیت، نفی حق رعیت و تبدیل قدرت به سلطه‌ی خودسرانه است.

تغلب رعیت

اختلال عدالت تنها با استبداد حاکم تعریف نمی‌شود؛ بلکه غلبه‌ی رعیت بر والی نیز یک صورت از فروپاشی نظم حق است. این نگاه، تحلیل را از تقلیل‌گرایی نجات می‌دهد. کارکرد گفتمانی تغلب رعیت در نسبت والی و رعیت، نفی حق والی و برهم‌زدن سازوکار حقوقی اداره مشروع است.

هوی

هوی (أهواء) در نهج‌البلاغه میل نفس است که در عمل می‌تواند جایگزین قانون حق شود و بحران عقلانیت سیاسی اخلاقی را در زمینه‌ی استبداد تشدید کند (ن.ک: قرشی، ۱۳۷۷: ج ۲، ص ۱۱۱). کارکرد گفتمانی هوی در نسبت والی و رعیت، جایگزینی حق با سلیقه و شکل‌دهی تصمیم‌سازی خودکامه است.

تعطیل احکام

وقتی نظم حق فرو می‌ریزد، قانون و حکم تعطیل می‌شود. این نشانه، استبداد را در پیوند با بی‌قانونی و بی‌نظمی هنجاری نشان می‌دهد. کارکرد گفتمانی تعطیل احکام در نسبت والی و رعیت، گسست قانون از قدرت و تبدیل اداره به بی‌هنجاری سیاسی است.

اطراء

اطراء به معنای «کثرت ثناء» در خطبه است که نشانه‌ای فرهنگی از زمینه‌سازی استبداد است؛ زیرا امام مدح‌طلبی را نفی می‌کند: «خوش ندارم... اطراء و کثرت ثناء...» (ن.ک: قرشی، ۱۳۷۷: ۶۷۵/۲). کارکرد گفتمانی اطراء در نسبت والی و رعیت، جایگزینی نقد عقلانی با تملق و تضعیف داوری عمومی است.

کبر سیاسی و حب فخر

امام (ع) حب فخر و کبر والی را سخیف می‌شمارد و از اثر ستایش بر پیدایش تکبر نهی می‌کند: «مبادا... تکبری در تو پدید آمده است» (ن.ک: جعفری، بی‌تا: ۱۸۳/۱۹). کارکرد گفتمانی کبر و حب فخر در نسبت والی و رعیت، تبدیل والی به سوژه‌ی غیرنقدپذیر و دورشدن قدرت از معیار حق است.

گفتار جباران

نهی از سخن گفتن با والی مانند جباران، نشان می‌دهد خود سبک گفتار می‌تواند استبداد را بازتولید کند؛ یعنی استبداد یک زبان دارد. کارکرد گفتمانی گفتار جباران در نسبت والی و رعیت، بازنمایی زبان سلطه و عادی‌سازی فاصله قدرت از گفت‌وگوی عادلانه است.

مصانعة

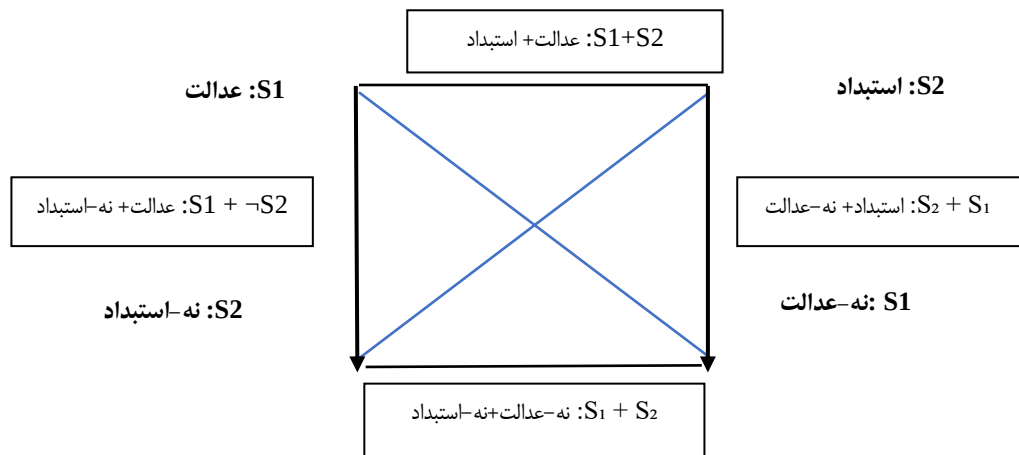
مصانعة در اینجا به معنای آمیختگی سوداگرانه و محافظه‌کارانه با قدرت است (ن.ک: شرقی، ۱۳۶۶: ۹۰/۳). کارکرد گفتمانی مصانعة در نسبت والی و رعیت، سازش‌کاری منفعت‌محور با قدرت و تخریب

تناصح و نظارت اجتماعی است. امام(ع) در این بخش از خطبه، مخاطب را از قطب «اطراء» و گفتار مداحانه که با «مصانعة» پیوند دارد، به سوی قطب «تناصح» هدایت می‌کند؛ یعنی از گفتاری که قدرت را بی‌نقد می‌پذیرد، به گفتاری که بر نصیحت، نقد خیرخواهانه و مسئولیت متقابل در رابطه والی و رعیت تأکید دارد (ن.ک: صوفی‌تبریزی، ۱۳۷۷: ۹۷۲/۲-۹۷۳، نقوی‌قائنی، ۱۳۸۷: ۶۳/۱۴). بدین ترتیب، تقابل اطراء/تناصح در گفتمان خطبه صرفاً یک تقابل واژگانی نیست، بلکه فرآیندی گفتمانی است که مخاطب را از فرهنگ تملق به فرهنگ نصیحت و مشارکت اخلاقی در قدرت منتقل می‌کند.

جمع‌بندی شبکه‌ها نشان می‌دهد «استبداد و جور» در خطبه ۲۱۶ سه‌لایه است؛ لایه‌ی ساختاری (اجحاف والی و تغلب رعیت)، لایه‌ی هنجاری (هوی، تعطیل احکام)، و لایه‌ی فرهنگی - ارتباطی (اطراء، کبر، گفتار جباران و مصانعة). این تمایز سه‌لایه نشان می‌دهد که تقابل عدالت و استبداد در خطبه صرفاً یک تقابل مفهومی ساده نیست، بلکه در سطوح ساختاری، هنجاری و فرهنگی تولید معنا می‌کند. قطعه‌بندی سه‌گانه‌ی خطبه و استخراج این شبکه‌ی واژگانی نیز به فهم دقیق‌تر تقابل مرکزی عدالت/استبداد کمک می‌کند؛ زیرا نشان می‌دهد عدالت از هم‌نشینی حق، نظم اجتماعی و اخلاق گفت‌وگویی پدید می‌آید و در مقابل، استبداد صرفاً زور سیاسی نیست، بلکه با فرهنگ تملق، نفی نقد و گسست قانون پیوندی ساختاری دارد.

۳-۲. ترسیم مربع اصلی تقابل عدالت و استبداد در خطبه ۲۱۶

خطبه ۲۱۶، تضاد عدالت و استبداد صرفاً تقابل دو واژه نیست، بلکه تقابل دو منطق است؛ منطق حق متقابل و منطق برتری بی‌پاسخ‌گو. تناقض نیز به این معناست که هرچا عدالت به‌صورت حقیقی برقرار باشد، استبداد نمی‌تواند هم‌زمان به همان اعتبار برقرار باشد؛ و هرچا حق شنیده نشود، عدالت از درون نقض می‌شود. تضمن معنایی در متن نیز از جنس زنجیره‌های علی است؛ نفی اطراء و کبر، پیش‌شرط شنیدن حق است؛ شنیدن حق، مقدمه تناصح است؛ تناصح، راه اقامه حق را می‌گشاید و اقامه حق، صورت عینی عدالت را می‌سازد. در این فرایند، حرکت از «تواصف بالحق» به «تناصف فی الحقوق» نشان‌دهنده شدت‌یافتگی تحقق حق در گفتمان خطبه است زیرا حق در سطح تواصف هنوز در مقام توصیه و بازشناسی هنجاری قرار دارد اما در تناصف به ساحت التزام عملی و توزیع متقابل حق وارد می‌شود. بدین ترتیب، گفتمان خطبه از سطح یادآوری و وصف حق به سطح تحقق اجتماعی آن گذار می‌کند. به همین قیاس، استئصال حق، ترک نقد، رواج تملق و پذیرش هوی، زنجیره‌ای را تشکیل می‌دهند که به جور و تعطیل احکام می‌انجامد. بنابراین می‌توان ساختار پایه‌ی مربع را چنین سازمان داد:

جدول ۵. روابط نشانه‌شناختی مربع‌های اصلی

نوع رابطه	مثال در مربع اصلی	توضیح نشانه‌شناختی
تضاد	عدالت $\leftrightarrow$ (S1) استبداد (S2)	دو قطب اصلی و متضاد نظام سیاسی اخلاقی خطیه
تناقض	$S2 \leftrightarrow \neg S2, S1 \leftrightarrow \neg S1$	هر دال و نفی آن، مرزهای معنایی هر قطب را مشخص می‌کند
تضمن معنایی	تحقق عدالت $\rightarrow$ نفی استبداد، نفی عدالت $\rightarrow$ زمینه‌ساز استبداد	رابطه علت و معلولی معنایی میان قطب‌ها

۱-۳-۲. S1: عدالت سیاسی و حق محوری

در خطبه ۲۱۶، عدالت به عنوان اصل نظم‌دهنده رابطه والی و رعیت و معیار مشروعیت سیاسی معرفی می‌شود. امام(ع) تأکید می‌کند خداوند برای والی بر مردم حقی و برای مردم نیز حقی همانند آن مقرر کرده است؛ این رویکرد معنا و کارکرد عدالت را از اراده فردی حاکم به نظام حقوقی دوسویه منتقل می‌کند. امام علی(ع) عدالت مبنای صلح و ثبات اجتماعی می‌داند و بدون آن جامعه پیشرفت نمی‌کند (ر.ک: نوروزی و اسکندری خوشگو، ۱۴۰۲: ۲۳-۱). عدالت واقعی زمانی تحقق می‌یابد که حق از سطح ادعا و وصف به تناسف، یعنی انصاف‌ورزی متقابل و پذیرش تکلیف متناظر در رابطه والی و رعیت، منتقل شود. «الحق اوسع الاشياء في التواصف و اضيقها في التناصف» (عبده، بی‌تا: ۲۲۴/۲). عدالت هم اصل حقوقی و هم سازوکار اجرایی است و نظام حقوق متقابل امکان اقامه حق و عرضه عدالت به والی را تضمین می‌کند. پیامدهای تحقق آن شامل عزت حق، اعتدال معالم عدل، قیام مناهج دین، صلاح زمان و امید به بقای دولت است و نشان می‌دهد عدالت، دولت‌ساز و انسجام‌آفرین است.

۲-۳-۲. S2: استبداد و جور

قطب مقابل عدالت در خطبه ۲۱۶ با واژگان و سازوکارهایی شکل می‌گیرد که هویت «جور» را به مثابه پیامد فقدان نظم حق بازنمایی می‌کنند امام(ع) دو منشأ اختلال در نظم حق را معرفی می‌کنند: غلبه رعیت

بر والی و اجحاف والی بر رعیت. استبداد یا فروپاشی عدالت تنها محصول خودکامگی حاکم نیست، بلکه می‌تواند از اختلال تعادل حقوقی در هر سوی رابطه سیاسی آغاز شود. با این حال، اجحاف والی نماینده روشن‌تر استبداد است، زیرا تجاوز از حق رعیت حاکم را از قرارداد حقوقی الهی خارج کرده و منطق جور را فعال می‌کند (میرزایی، ۱۳۸۸: ۴۸۵). پیامدهای آن شامل ظهور معالم جور، عمل به هوی، تعطیل احکام، ترک محاج السنن، افزایش بیماری‌های نفوس و وارونگی منزلت اجتماعی است که ابرار ذلیل و اشرار عزیز می‌شوند. این زنجیره نشان می‌دهد استبداد بحران سراسری نظم هنجاری، دینی و اجتماعی است.

۳-۲-۳: S1 بی‌اعتنایی به حق و عدالت (استثقال الحق)

در منطق این خطبه، S1- صرفاً نفی لفظی عدالت نیست، بلکه قلمرو تعطیل‌شدن حق است؛ وضعیتی که در آن حق هنوز به جور عریان تبدیل نشده، اما گوش سیاسی دیگر طاقت شنیدن آن را ندارد. عبارت امام(ع) - «فَإِنَّهُ مَنْ اسْتَقَالَ الْحَقَّ أَنْ يَقَالَ لَهُ أَوْ الْعَدْلُ أَنْ يُعْرَضَ عَلَيْهِ، كَانَ الْعَمَلُ بِهِمَا أَثْقَلَ عَلَيْهِ» - مرز S1 را نشان می‌دهد. در این مرحله، نظام سیاسی ممکن است همچنان دعوی عدالت داشته باشد، اما چون شنیدن حق و عرضه عدالت را سنگین می‌شمارد، در عمل از تناصف فاصله می‌گیرد (علیزاده، ۱۳۶۰: ۱۵۱)؛ در بعد فرهنگی آن، امام مصادیق بی‌اعتنایی نرم به عدالت را با تعطیل سازوکارهای نقد و بیان حق، نهی از سخن گفتن با والی، پرهیز محافظه‌کارانه و مصادعه توضیح می‌دهد (دخیل، ۱۳۶۵: ۸۹/۲). پس S1 قلمرو عدالت معطل، حق شنیده‌نشده و نقد بی‌اثر است؛ مرحله‌ای میانی که هنوز استبداد کامل نیست، اما همه مقدمات آن را فراهم می‌کند.

۴-۳-۲: S2 نفی ظاهری استبداد با باقی ماندن سازوکارهای آن (عدالت‌نمایی)

در چارچوب مربع نشانه‌شناسی، S2 ناظر به نفی استبداد است؛ اما این نفی الزاماً به تحقق عدالت کامل نمی‌انجامد و حتی می‌تواند به بازتولید صورت‌های پنهان استبداد منجر شود. خطبه ۲۱۶ نهج البلاغه با تمرکز بر فرهنگ سیاسی قدرت، امکان تحلیل این موقعیت را فراهم می‌کند. امام علی(ع) بدترین حال والیان نزد صالحان را گمان فخر و کبر می‌داند و تصریح می‌کند که نمی‌خواهد مردم او را دوستدار اطراء و ثنا بشمارند؛ بنابراین استبداد می‌تواند در سطح روانی و فرهنگی شکل گیرد، حتی اگر والی در ظاهر مدعی تواضع باشد (ن.ک: تمیمی، ۱۴۲۹: ۵۳۶-۵۴۰). بر این اساس، S2 در متن می‌تواند به حاکمی ظاهراً ضد استبداد اشاره کند که پذیرای نقد و «مقاله بحق» نیست، یا به نظامی مدعی عدالت که از «تناصف» می‌گریزد و عدالت را در سطح تواصف نگه می‌دارد؛ وضعیتی که می‌توان آن را قلمرو «عدالت‌نمایی» نامید.

ترم خنثی (S1+S2) وضعیتی را نشان می‌دهد که در آن نه عدالت به‌مثابه نظم مبتنی بر حق برقرار است و نه استبداد به‌صورت یک ساختار قدرت منسجم تثبیت شده است. این وضعیت را می‌توان قلمرو اختلال و پراکندگی اجتماعی دانست؛ حالتی که در آن پیوندهای هنجاری جامعه سست می‌شود و «اختلاف کلمه» جای انسجام اجتماعی را می‌گیرد. در چنین فضایی، نه سازوکار اقامه حق فعال است و نه حتی اقتدار منسجم قدرت شکل می‌گیرد؛ بلکه میدان اجتماعی در معرض پراکندگی آراء، تضعیف اعتماد و

گسست در روابط میان حاکم و جامعه قرار می‌گیرد. از منظر گفتمان خطبه، این وضعیت پیامد فاصله گرفتن جامعه از منطق حق و تناصح است؛ زیرا هنگامی که زبان نقد و خیرخواهی خاموش شود و معیارهای مشترک عدالت تضعیف گردد، نظم سیاسی نه به عدالت می‌رسد و نه حتی به اقتدار پایدار، بلکه به نوعی فرسایش تدریجی همبستگی اجتماعی دچار می‌شود.

ترم جامع (S1+S2) در خطبه ۲۱۶ را می‌توان قلمرو عدالت‌نمایی دانست؛ وضعیتی که در آن قدرت، از حیث صورت، خود را عادل و فروتن می‌نماید، اما از حیث سازوکار، از زبان نقد می‌گریزد و در برابر اطراء و مصلحه مقاومت نمی‌کند. در این حالت، عدالت به نشانه‌ای نمایشی تبدیل می‌شود، در حالی که منطق درونی قدرت همچنان مستعد استبداد باقی مانده است. اطراء در این فضا به بازتولید تصویر آرمانی قدرت می‌انجامد و مصلحه نیز با پنهان‌سازی حقیقت و ملاحظه‌کاری سیاسی، امکان نقد صریح و تناصح را تضعیف می‌کند. هشدار امام(ع) نسبت به اطراء دقیقاً برای جلوگیری از همین همزیستی پارادوکسیکال عدالت ظاهری و استبداد باطنی است.

۴-۲. پویایی گفتمان و برنامه روایی گذار از اطراء به تناصح

خطبه ۲۱۶ فقط بیان مجموعه‌ای از احکام سیاسی نیست، بلکه صحنه‌ای زنده از کشاکش دو منطق گفتمانی است. پس از بیان حقوق متقابل، یکی از اصحاب با کلامی طولانی سرشار از ثنا و اعلام سمع و طاعت، می‌کوشد فضای گفتار را از منطق حق به منطق تملق منتقل کند. این لحظه، نقطه ورود استبداد در سطح زبان است زیرا رعیت با زبان خویش می‌کوشد والی را از موقعیت پاسخ‌گو به موقعیت ستایش‌پذیر جابه‌جا کند. پاسخ امام(ع) یک کنش نشانه‌شناختی تمام‌عیار است. نخست، با ارجاع همه عظمت‌ها به جلال الهی، مرکزیت شخص حاکم را می‌شکند؛ دوم، با نفی حبّ ثناء، امکان تثبیت زبان سلطه را از میان می‌برد؛ سوم، با دعوت به «مقاله بحق» و «مشورة بعدل»، مخاطب را از قطب اطراء به قطب تناصح هجرت می‌دهد. بنابراین، عدالت در این خطبه فقط یک وضعیت نیست، بلکه فرایند بازگرداندن زبان سیاسی از مدح به نصیحت و از انفعال به مشارکت انتقادی است.

در این پژوهش، دال‌هایی مانند حقوق متقابل، تناصح، اطراء، عدل و هوی به منزله مربع‌های مستقل تحلیل نمی‌شوند، بلکه به عنوان شاخص‌های کمکی برای حرکت مربع اصلی عدالت/استبداد خوانده می‌شوند. بدین ترتیب، مقاله به جای تکثیر ابزار، منطق درونی یک مربع مرکزی را دنبال می‌کند؛ مربعی که از حق آغاز می‌شود، در تناصف و نقدپذیری آزمون می‌شود و در صورت شکست، به استثقال حق، تملق، جور و فروپاشی نظم می‌انجامد.

۵-۲. تحلیل گفتمان سیاسی حاصل از مربع نشانه‌شناختی

تحلیل مربع اصلی عدالت/استبداد نشان می‌دهد که خطبه ۲۱۶ نهج البلاغه عدالت را فراتر از عدالت توزیعی یا اقتصادی و به مثابه نظامی برای تولید مشروعیت و سامان‌دهی اداره سیاسی تبیین می‌کند. در این گفتمان، مشروعیت والی و سلامت دولت به تحقق حق متقابل میان حاکم و مردم وابسته است. عدالت نه امری فردی، بلکه رابطه‌ای ساختارمند میان والی و رعیت است که بر صلاح حاکمان و استقامت

مردم استوار می‌شود و در سطح نهادی بدون اقامه حق و فراهم بودن امکان گفتن حق و عرضه عدالت تحقق نمی‌یابد. در مقابل، استبداد در خطبه صرفاً زور سیاسی نیست، بلکه دارای فرهنگی گفتاری و روان‌شناختی است که با نشانه‌هایی چون اطراء، مصانعة، گفتار جبارانه و سنگین شمردن شنیدن حق شناخته می‌شود. مهم‌ترین دستاورد تحلیل نشانه‌شناختی آن است که استبداد را پدیده‌ای دارای زبان، اخلاق ارتباطی و روان‌شناسی قدرت می‌داند. از این رو، خطبه ۲۱۶ هم‌زمان در سه سطح حقوقی، نهادی و فرهنگی با استبداد مقابله می‌کند و الگویی نظام‌مند از عدالت به مثابه معماری حکمرانی ارائه می‌دهد.

۳. نتیجه‌گیری

تحلیل نشانه‌شناختی خطبه ۲۱۶ نهج البلاغه نشان داد که عدالت و استبداد در این متن، دو مفهوم ایستا و صرفاً اخلاقی نیستند، بلکه دو منطق رقیب برای سازمان‌دهی حیات سیاسی‌اند. حق، دال مرکزی این منطق است و عدالت زمانی تحقق می‌یابد که حق از سطح تواصف به سطح تناصف و اقامه حق منتقل شود. در مقابل، استبداد از همان لحظه‌ای آغاز می‌شود که شنیدن حق سنگین شمرده شود، نقد تعطیل گردد و زبان سیاسی از تناصح به اطراء تغییر جهت دهد. بر این اساس، مربع گریماس در خوانش این خطبه باید به صورت پویا فهم شود.

S1 قلمرو عدالت معطل و استتقال حق است؛ S2 قلمرو عدالت‌نمایی و نفی ظاهری استبداد؛ ترم جامع، همزیستی متناقض عدالت ظاهری و سازوکار استبدادی و ترم خنثی، نشانه فروپاشی اجتماعی و سرگردانی معنایی پس از اخلال در حق. از این رو، دستاورد اصلی خطبه ۲۱۶ ارائه الگویی از حکمرانی است که در آن عدالت فقط با قانون و حق متقابل استوار نمی‌شود، بلکه به نقدپذیری، مشارکت گفت‌وگویی، و مقاومت فعال در برابر فرهنگ تملق و خودکامگی نیز وابسته است.

منابع

- سیدرضی، محمدبن حسین (۱۳۷۸ش). نهج البلاغه. مترجم: سید جعفر شهیدی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- ابن منظور، محمدبن مکرم (۱۴۱۴ق). لسان العرب. بیروت: دار صادر.
- ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید بن وهب الله (۱۴۰۴ق). شرح نهج البلاغه. قم: مکتبه آیت‌الله العظمی المرعشی نجفی.
- بحرانی، ابن میثم (۱۳۶۶ش). اختیار مصباح السالکین؛ شرح نهج البلاغه الوسیط. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- بیهقی نیشابوری کیدری، محمدبن حسین (۱۳۷۴ش). حقائق الحقائق فی شرح نهج البلاغه. قم: بنیاد نهج البلاغه.
- پویا، معصومه، و دیوسالار، فرهاد (۱۳۹۸ش). واکاوی حرف تمنی لیت در قرآن کریم/از منظر مرّبع معناشناسی و زیبایی‌شناختی گفتمان. همایش ملی نقد زبان‌شناختی ترجمه‌های معاصر فارسی قرآن کریم. ۴۹، ۲۷-۵۳.
- تیمیمی، ارکان (۱۴۲۹ق). صفوة شروح نهج البلاغة. قم: اعتصام.
- جحاف، یحیی بن ابراهیم (۱۴۴۲ق). ارشاد المومنین الی معرفة نهج البلاغة المبین. قم: دلیل ما.

- جعفری، محمدتقی (بی تا). ترجمه و تفسیر نهج البلاغه. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- جعفری، محمدمهدی (۱۳۸۰). پرتوی از نهج البلاغه. تهران: سازمان چاپ و انتشارات.
- خوانساری، محمد (۱۳۷۵ش). منطق صوری. تهران: آگاه.
- دخیل، علی محمد علی (۱۳۶۵ش). شرح نهج البلاغه. بیروت: دارالمرتضی.
- دشتی، محمد (۱۳۸۸ش). المعجم المفهرس لالفاظ نهج البلاغه. قم: موسسه فرهنگی تحقیقات امیرالمومنین.
- دنبلی خویی، ابراهیم بن حسین (۱۲۸۱ش). الدرر النجفیة فی شرح نهج البلاغه الحیدریة. ایران: بی نا
- سبحانی یامچی، محمد (۱۳۹۹ش). بازساخت موانع اساسی اجرای عدالت در حکومت علوی از منظر نهج البلاغه. فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه، ۸، ۴۱-۵۸
- <https://doi.org/10.22084/nahj.2020.20374.2378>
- سرخسی نیشابوری، علی بن ناصر (۱۴۱۵ق). اعلام نهج البلاغه. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- شرقی، محمدعلی (۱۳۶۶ش). قاموس نهج البلاغه. تهران: دارالکتب الاسلامی.
- شعبری، حمیدرضا (۱۳۸۱ش). مبانی معناشناسی نوین. تهران: سمت.
- صبحی، صالح (۱۳۷۴ش). نهج البلاغه. جمعی از راویان. قم: مرکز البحوث الاسلامیه.
- صرفی، زهرا، و پورکاویان، زینب (۱۴۰۱ش). عدالت فردی در نامه های امیرالمؤمنین امام علی علیه السلام به کارگزاران در نهج البلاغه. پژوهش نامه علوی، ۱، ۳۱-۵۸
- <https://doi.org/10.30465/alavi.2022.7948>
- صوفی تبریزی، ملاعبدالباقی (۱۳۷۷ش). منهاج الولاية فی شرح نهج البلاغه. تهران: آینه میراث.
- عباسی، آزاده (۱۳۹۹ش). نشانه شناسی گفتمان «ثروت و فقر» در روایات علوی با تکیه بر مربع نشانه شناسی گریماس. فصلنامه پژوهش های نهج البلاغه، ۱، ۱۷۲-۱۴۵.
- عبده، محمد (بی تا). شرح نهج البلاغه. قاهره: مطبعة الاستقامة.
- علیزاده، عمران (۱۳۶۰ش). واژه های نهج البلاغه. ایران: مطبعة شفق.
- قرشی، علی اکبر (۱۳۷۷ش). مفردات نهج البلاغه. تهران: مرکز فرهنگی نشر قبله.
- فیض الاسلام، علی نقی (۱۳۶۸ش). ترجمه و شرح نهج البلاغه (فیض الاسلام). تهران: سازمان چاپ و انتشارات فقیه (تالیفات فیض الاسلام).
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۱۱ق). روضة الکافی. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- گیرو، پییر (۱۳۸۰ش). نشانه شناسی. ترجمه: محمد نبوی، تهران: نشر آگه.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۳۶۷ش). شرح نهج البلاغه: شرح نهج البلاغه المقتطف من بحار الانوار. تهران: سازمان چاپ و انتشارات.
- مرادی، فهیمه، و آجیلیان مافوق، محمدمهدی (۱۴۰۲ش). مربع نشانه شناسی و کاربرد آن در معناشناسی ساختاری قرآن. پژوهش های زبان شناختی قرآن، ۱۲(۱)، ۲۰-۱.
- <https://doi.org/10.22108/NRGS.2023.133774.1784>
- مغنیه، محمدجواد (۱۳۵۸ش). فی ضلال نهج البلاغه. بیروت: دارالعلم للملایین.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶ش). پیام امام امیرالمؤمنین علیه السلام. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- موسوی، عباس علی (۱۴۱۸ق). شرح نهج البلاغه. بیروت: دارالرسول الاکرم (ص).

- میرزایی، علی اکبر (۱۳۸۸ش). نهج البلاغه. قم: عصر غیبت.
- نقوی قاینی، محمدتقی (۱۳۸۷ش). مفتاح السعادة فی شرح نهج البلاغه. تهران: قائن.
- نواب لاهیجی، محمدباقر بن محمود (بی تا). شرح نهج البلاغه. تهران: اخوان کتابچی.
- نوروزی، میثم، و اسکندری خوشگو، مهدی (۱۴۰۲ش). مطالعه تطبیقی مفهوم عدالت در نهج البلاغه و نظام بین المللی حقوق بشر. فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه، ۱۱(۴۴)، ۱-۲۳.
<https://doi.org/10.22084/nahj.2024.28503.2985>
- ولوی، علی محمد، و بیک، هانیه (۱۳۹۵ش). صورت بندی گفتمانی خطبه ۲۱۶ نهج البلاغه (بازتولید نظریه بقا و زوال حاکمیت از منظر علی(ع). پژوهش نامه علوم سیاسی، ۴۴، ۲۳۴-۲۰۵.
- هاشمی خویی، میرزا حبیب الله (۱۴۰۰ق). منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه. تهران: مکتبه الإسلامية.
- Hebert, L. (2001), *Tools for Text and Image Analysis: An interoduction to applied semiotics* (trans. Julie Tabler).
- Greimas, A. J. & Joseph Courtâes, (1982). *Semiotics and Language: An Analytical Dictionary*, Larry Crist, Daniel Patte, James Lee, Edward McMahon II, Gary Phillips & Michael Rengstor (Trans.), Indiana University Press Bloomington.
- Greimas, A. J. (1983). *Structural Semantics*. Lincoln: Nebraska University Press .